

Gegevens uit het bodemarchief bevestigen de kloosterkroniek

De middeleeuwse kloosterkerk van Wittewierum

WIE WITTEWIERUM VANDAAG BEZOECT, TREFT DAAR EEN NEGENTIENDE-
EEUWSE KERK AAN, GEBOUWD IN EEN MIX VAN NEOSTIJLEN.¹ NIETS
HERINNERT TER PLAATSE NOG AAN DE KERK VAN HET PREMONSTRATEN-
ZERKLOOSTER BLOEMHOF DIE ER IN DE MIDDELEEUWEN STOND. TOCH
ZIJN ER VAN DIT GEBOUW VRIJ VEEL GEGEVENS BEKEND. DE DERTIENDE-
EEUWSE ABT MENKO BESCHRIJFT HET UITVOERIG IN ZIJN BEROEMDE
KLOOSTERKRONIEK EN IN 2001 WERDEN DE PIJLervoeten OPGEGRAVEN
EN OPGEMETEN DOOR BATTJES & LADRAC BOUWHISTORICI.²

Het gebouw volgens de kloosterkroniek

Het klooster Bloemhof in Wittewierum behoorde toe aan de orde van de premonstratenzers, die ook wel norbertijnen worden genoemd. Het klooster ontstond in de jaren 1213-14 toen een groep monniken zich onder leiding van abt Emo afscheidde van het klooster Rozenkamp in Nijenklooster bij Appingedam.³ In de bewaard gebleven kloosterkroniek doen Emo en zijn opvolger Menko nauwkeurig verslag van de geschiedenis van klooster en zijn bewoners. Zo vertelt de laatstgenoemde abt dat de bouw van de kloosterkerk werd begonnen in 1238, 'het derde jaar nadat men begonnen was bakstenen te bakken'.⁴ Voor het werk werd een zekere meester Everhard ingehuurd, 'een zeer bekwaam steenhouwer, afkomstig uit Keulen'. Bloemrijk wordt verteld

hoe tachtig mannen in ploegendiensten met de bouw van de fundamente in de weer waren: met vereende krachten werkten monniken, lekenbroeders en dorpelingen uit Wittewierum en Woltersum samen om de klus te klaren. Volgens de kroniek dreunde tijdens het heien het hele dorp, 'zodat in de naastliggende huizen de melk uit de kannen klotste en de ganzeneieren door de trilling van de grond niet verder uitgebreed konden worden'. Binnen vijf jaar was het fundament voltooid, een campagne die werd begunstigd door uitstekende oogsten. Ondanks tegenslagen door droogte en hevige regenval in de periode erna werd de kerk ingewijd in het 21^e jaar na de legging van de fundamente, in 1258 of 1259.

Menko vertelt hoe het resultaat in meerdere opzichten afweek van de oorspronkelijke bouwplannen. Zo lezen we dat het de bedoeling geweest was 'dat er tussen de twee dwarsschepen van de kerk een torenachtige kruisingslantaarn [ciborium] zou komen, waarvan de zoldering boven het dak van de kerk zou moeten steken, zodat de ramen, die boven het dak van de kerk uitsteken, het koor zouden verlichten'. Naast de kruisingstoren moesten er boven de twee kapellen kleine torens komen, en bij de westgevel een grote toren voor de klokken van de parochie'.⁵ Het is onduidelijk of deze westtoren ooit werd voltooid. De plannen wijzen op de bouw van een monumen-

1 Zie ook het artikel van Regnerus Steensma elders in dit nummer.

2 Ik dank Jan Battjes en Hans Ladrak hartelijk voor hun hulp bij de totstandkoming van dit artikel.

3 G.N. Schutter, *Kloosters in Stad en Lande*, Groningen 1965, p. 16.

4 Zie H.P.H. Jansen en A. Janse (ed.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*, Hilversum 1991, pp. 335-341, hier 335. Alle citaten uit de kroniek zijn aan deze editie ontleend.

5 Van de middeleeuwse klokken is er één bewaard gebleven. Deze hangt nu in de kerktoren van Slochteren. Zie ook de bijdrage van Sible de Blaauw in dit nummer.

1 Kerk en pastorie van Wittewierum in 1862, geschilderd door Sijmen Boomgaard

FOTO JUSTIN KROESSEN & REGNERUS STEENSMa

tale kloosterkerk die tegelijk voor de dorpsbevolking als parochiekerk functioneerde. Daarmee werd duidelijk afstand genomen van de soberheid die de premonstratenzer bouwkunst van de twaalfde en vroege dertiende eeuw had gekenmerkt.⁶

De inrichting volgens de kloosterkroniek

Over de inrichting van de kerk worden we door de kroniek ook geïnformeerd: 'Men moet bovendien niet over het hoofd zien, dat heer Sibrand, de abt van Mariëngaarde [bij Hallum in Friesland], er sterk op aandrong, dat er in het priesterkoor, net als in Prémontré, twee altaren zouden komen. En daarom werd de kerk naar het oosten toe verlengd, om een brede omgang voor de altaardienaars te verkrijgen, en vooral om gedrang van offerende en communicerende gelovigen te voorkomen'. Hoewel A. Janse en H.P.H. Jansen in hun vertaling gewag maken van een verlenging van het koor, staat er in werkelijkheid dat deze werd dilatata: 'verbreed'; dit lijkt te slaan op de aanleg van twee zijabsiden, bestemd voor evenzovele altaren. Niet geheel helder is hoe we ons de genoemde 'brede omgang voor de altaardienaars' moeten voorstellen, omdat hiervan ter plaatse niets is aangetroffen. Waarschijnlijk gaat het hier dan ook niet om een kooromgang in bouwkundige zin, maar veeleer om voldoende vrije ruimte om bij en achter het hoogaltaar te komen. Bij de wijding van de kerk in 1259 schrijft abt Menko: 'In hetzelfde jaar werd de kerk van Bloemhof gewijd door Christiaan, bisschop van Litauen, op de vigilie van de geboorte van de heilige Maagd [7 sept.] in aanwezigheid van Willem, elect van de kerk van Münster, met het hoofdaltaar en het altaar van Sint Vitus, dat midden in de kerk staat. De volgende dag, het feest van de Heilige Maagd [8 sept.], werden de andere vijf altaren gewijd'. Volgens deze beschrijving was er dus sprake van zeven altaren die verspreid over het kerkgebouw stonden opgesteld.

Verval, afbraak en herbouw

Al in de late Middeleeuwen, nog vóór de Reformatie, raakte het klooster Bloemhof in verval. In 1566, toen er in het klooster nog maar drie of vier monniken woonden, eiste de nieuw benoemde Groningse bisschop Knijff de goederen van de abdij op voor het onderhoud van hemzelf en de kannuniken van zijn Martinikerk. Ook brandde in datzelfde jaar een groot deel van de kloostergebouwen af.⁷ Hierdoor raakte het kloostercomplex ernstig verwaarloosd, waarna

6 Vgl. D. van de Perre, *De culturele horizon van het middeleeuwse kerkgebouw (12de-16de eeuw) in het bijzonder bij de premonstratenzers* (diss. Leuven, 1998) [ongepubliceerd].

7 J. Battjes en H. Ladrak, *Pijlers onder de vloer. Verslag van de opmetingen van de pijlers en funderingsresten van de kloosterkerk te Wittewierum en zijn opvolger van 1604*, Erica 2001 [Rapport in opdracht van de Stichting Oude Groninger Kerken], p. 3.

8 Schutter, *Kloosters in Stad en Lande*, p. 16.

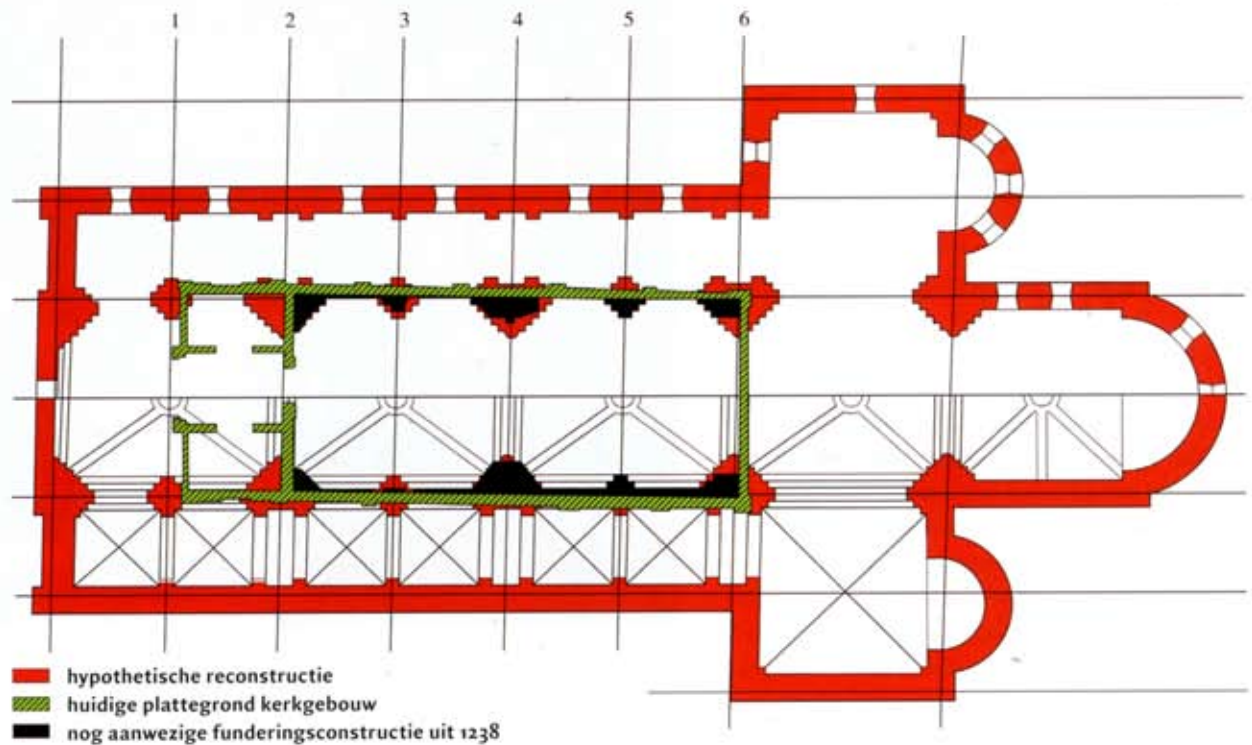

2 Marienhof, interieur van de verkleinde kerk naar het oosten

de gebouwen na verloop van tijd allemaal verdwenen. Gegevens over de deplorabele staat waarin de kerk vlak na de Reformatie verkeerde kunnen worden ontleend aan een verzoek tot afbraak van het koor en herstel van de kerk uit 1599, dat wordt bewaard in de Groninger Archieven. Dominee Alardus à Berten beschrijft daarin hoe 'alle dinck verdarvet, verwaterd ende verrotten' was, 'ende dat weer ende wint daerinne slacht, also dat men kuyme van regen ende wint daerinne kan gedueren om godes woert to anhooren, want se gants dackloos is, licht open van vensteren ende doeren ende is gantsch reddeloos'. Gedeputeerde Staten verleenden daarop toestemming voor afbraak van het koor en verkoop van de stenen, mits de opbrengst hiervan werd besteed aan de reparatie van het kerkgebouw. In 1604 werd behalve het koor en de zijkapellen ook de noordelijke zijbeuk afgebroken en de arcade aan die kant dichtgemetseld, en werd de westgevel één travee naar het oosten verplaatst. Zo werd de kerk verkleind tot wat voorheen het middenschip was. In deze rudimentaire vorm bleef de kern van de kloosterkerk tot 1863 bewaard, toen ze door het huidige gebouw werd vervangen.⁸ Een goed beeld van deze toestand biedt een schilderij van Sijmen Boomgaard uit 't Zandt uit 1862, één jaar voor de afbraak. Hierop is te zien hoe de vensters worden omlijst door de bogen van de dichtgezette arcade (afb. 1). Een indruk van

3 Bij opgravingen in 2001 werden de contouren van de dertiende-eeuwse pijlervoeten zichtbaar

4 Reconstructie van de kloosterkerk door Battjes en Ladrak Bouwhistorici, Hoogezand/Erica

het interieur van de verkleinde kerk kan worden opgedaan in het Oost-Friese Marienhof. Hier werd de driebeukige kruiskerk, die in opzet een sterke verwantschap met Wittewierum gehad moet hebben, in 1829 ook verkleind tot wat voorheen het middenschip was. Ook hier werden de arcaden aan de noord- en de zuidkant dichtgemetseld (afb. 2).

De opgravingen van 2001

Sinds 1863 herinnerden alleen de mondelinge overlevering en de kloosterkroniek nog aan de bijzondere geschiedenis van deze plaats, totdat de kerk van Wittewierum in 2001 in opdracht van de Stichting Oude Groninger Kerken werd gerestaureerd. Voor de aanleg van een ventilatieruimte onder de nieuwe houten vloer moest een laag puin en zand van ca. 25 cm dikte worden afgegraven.⁹ Dit graafwerk bleek van grote historische betekenis toen niet alleen de contouren zichtbaar werden van de voorganger uit 1604, maar ook die van de dertiende-eeuwse kloosterkerk.¹⁰ Gevonden werden enkele lagen van pijlervoeten en een grote hoeveelheid kloostermoppen, die in 1863 waren hergebruikt ter ondersteuning van de houten vloeren.¹¹ Nadat de ruimte onder de vloer eerst door archeologen was onderzocht en vrijgemaakt, verrichtten Battjes en Ladrak Bouwhistorici te Hoogezand/Erica de opmeting van de bouwsporen, in de vorm van kolomvoeten en oude vloeren, daterend uit de bouwtijd en later.¹² Zij stelden vast dat het een drieschepige kerk betrof volgens het klassieke laatromaans schema, met een dwarspand, een half rond koor en zijabsiden. De

plattegrond was opgebouwd volgens het zogenaamde gebonden stelsel, waarin de zijschepen de halve breedte van het middenschip beslaan en waarbij de schepen gescheiden worden door een afwisselend systeem van zware pijlers en lichtere zuilen. Dit zogenaamde 'alternerend stelsel', dat ook in de Martinikerk in Groningen bestond, is in de regio nergens bewaard gebleven.

Het onderzoek van Battjes en Ladrak uit 2001 bevestigde veel van wat Emo en Menko in hun kroniek hebben beschreven. Zelfs de voortdurende verzakkingen waarover in de kroniek wordt gerept, bleken af te lezen aan het metselwerk dat op veel plaatsen verre van waterpas ligt. Ook laten de profielstenen zien dat de bakstenen behakt waren en niet in vorm gebakken.¹³ Jur Bekooy, bouwkundige van de Stichting Oude Groninger Kerken, merkt over de betekenis van de vondsten op: 'In Wittewierum leeft de unieke combinatie van een nauwkeurige bouwdatering en tastbare bouwsporen uit de Middeleeuwen voort. Het is de materiële bevestiging van de bouwbeschrijving van abt Menko. De bakstenen van de kloosterkerk van Bloemhof kunnen een ijkpunt vormen voor wie vergelijkbare gebouwen wil dateren'.¹⁴ Het is te hopen dat de hypothetische reconstructie door toekomstig archeologisch onderzoek in en om de kerk verder kan worden aangescherpt.

Dr. Justin E.A. Kroesen (j.e.a.kroesen@rug.nl) doceert Architectuur en Iconografie van het Christendom aan de Rijksuniversiteit Groningen.

9 J. Bekooy, 'De kloosterkerk van Bloemhof te Wittewierum', in *Historisch Jaarboek Groningen 2002* (Groningen 2002), pp. 154-155.

10 Beschreven in het genoemde rapport van Battjes en Ladrak, *Pijlers onder de vloer*.

11 Bekooy, 'De kloosterkerk van Bloemhof', 155.

12 Battjes en Ladrak, *Pijlers onder de vloer*, pp. 9-20.

13 Battjes en Ladrak, *Pijlers onder de vloer*, pp. 9 en 20.

14 Bekooy, 'De kloosterkerk van Bloemhof', p. 155.